

Nova epigrafska potvrda imena kneza Branimira u Lepurima kod Benkovca

Na ulomku luka oltarne ograde iz crkve sv. Martina u Lepurima kod Benkovca prepoznaje se ime hrvatskog kneza Branimira (879–892). Iako tekstovno manjkavo, ime kneza grafijski vjerno reproducira ime s natpisa istog kneza iz Gornjeg Muća, datiranog 888. Otprije je utvrđeno da je oba reljefa izradila tzv. Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, što osnažuje ovdje izneseni prijedlog čitanja. Branimirovom vladavinom datiran je gradbeni natpis opata Teodeberta iz iste crkve u Lepurima, objavljen prije desetak godina. Čitanje kneževa imena na još jednom natpisu iz Lepura dodatno precizira vrijeme izrade jednog od ansambla liturgijskih instalacija te crkve, ujedno otvarajući mogućnost da je ista klesarska radionica na obama lokalitetima izvela ne samo reljefe nego i natpisni tekst. To je osmi po redu epigrafički spomen kneza Branimira.

Vedrani Delonga u spomen (1950–2023)

Uvod

Epigrafički spomenici ranoga srednjovjekovlja koji sadrže onomastičke ili prozopografske podatke o hrvatskim vladarima toga doba (*comes, dominus, dux, dux magnus, princeps, rex, ducissa, regina*) odavno su predmet proučavanja domaće medievistike. Bilo monografski, bilo usputno obrađujući druge teme, rasprave im je posvetio velik broj autora od posljednje četvrtine 19. stoljeća do danas – arheologa, povjesničara, povjesničara umjetnosti, filologa itd. Interes za ovim tipom primarnih izvora bio je u historiografiji upućen pronalaskom prvih poznatih takvih natpisa, što se podudarilo s vremenom znanstvene i institucionalne konsolidacije hrvatske historiografije potkraj pretprošlog stoljeća. Zarana je, međutim, zapažena izvjesna asimetrija u brojnosti hrvatskih kneževskih natpisa (9. stoljeće) naspram onima kraljevskim (10. i 11. stoljeće) jer je drugonavedenih pronađeno neusporedivo manje. Štoviše, i među kneževskim natpisima 9. stoljeća vlada upadljiva disproporcija jer od ukupno dvanaest natpisa njih čak sedam otpada na jednog kneza (Branimir), po dva na njegove bliže i dalje pret-hodnike (Mislav, Trpimir) te jedan na neposrednog nasljednika (Muncimir), dok

o pojedinim dokumentiranim vladarima toga vijeka zasad nisu poznati nikakvi epigrafički tekstovi (Borna, Vladislav, Domagoj, Zdeslav).*

Ovdje ćemo ponuditi prijedlog još jednog čitanja imena kneza Branimira na kamenom spomeniku, osmom takvom po redu. Prije toga dat ćemo sažet pregled dosadašnjih nalaza.

Sedam Branimirovih natpisa

Prvi je 1871. otkriven natpis uklesan rustičnom kapitalom na trabeaciji oltarne ograde crkve sv. Petra u Muću Gornjem (Sl. 1). Spominje Branimira, sveca-zaštitnika crkve, upućuje zaziv Kristu te nosi iznimno preciznu dataciju u 888. Prvo čitanje objavljeno je 1874.¹ Taj vrsno klesan reljef dotjerana epigrafskog duktusa izradila je tzv. Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira (aktivna u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća). Potom je oko 1906. u zidu crkve sv. Mihovila u Ninu pronađen spoliran posvetni natpis ninskog benediktinskog opata Teudeberta, datiran vladavinom Branimira, „kneza Slavena“, uklesan na arhitravu oltarne ograde; prvo čitanje objavljeno je 1914.² I ovaj je reljef produkt Benedik-

Sl. 1. Muć Gornji, crkva sv. Petra, arhitrav oltarne ograde s natpisom kneza Branimira, 888. g. (Arheološki muzej u Zagrebu, foto: Igor Krajcar).

* Posljednji je, i to tek prije tri godine, prepoznat tekst još jednog natpisa kneza Trpimira, u Gornjim Koljanima kraj Vrlike. Ulomci trabeacije i zabata oltarne ograde s tim natpisom pronađeni su još 1891., iste godine kada je otkriven glasoviti natpis istog kneza iz Rižinica podno Klisa; kneževo je ime, međutim, na koljanskom natpisu pročitano istom 2020: MILOŠEVIĆ 2020: 49-50, 89 i 96, kat. br. 41 i 52.

¹ Najveći i najvažniji dio natpisa pronađen je slučajno za vrijeme kopanja temelja za gradnju župne crkve. Nakon prvog pronalaska daljnji ulomci pronalazeni su u etapama (1914, 1965, 1982, 1975-1987), dio kao spolije ili površinski nalazi, dio u revizijskim arheološkim istraživanjima. Kataloške objave: GUNJAČA I JELOVINA 1976: 96, kat. br. 10; MIHALJČIĆ I STEINDORFF 1982: 42, br. 64; DELONGA 1996: 121-124, kat. br. 88-93; DELONGA 2000a; MATIJEVIĆ SOKOL I SOKOL 2005: 64-69. Identifikacija radionice: JAKŠIĆ 2000: 209-212. Kolegi Ivanu Radmanu-Livaji, ravnatelju Arheološkog muzeja u Zagrebu, te Igoru Krajcaru, višem fotografu istog Muzeja, najtoplije zahvaljujem na ustupljenim fotografijama.

² Kataloške objave: MIHALJČIĆ I STEINDORFF 1982: 17, br. 22; DELONGA 1996: 207-208, kat. br. 174; DELONGA 2000b; MATIJEVIĆ SOKOL I SOKOL 2005: 70-71; JAKŠIĆ I HILJE

tinske klesarske radionice. Treći je natpis pronađen na lokalitetu Crkvina u Šopotu kod Benkovca tijekom amaterskih arheoloških iskopavanja 1928, a prvobitno objavljen 1930. Ostaci zabata i arhitrava oltarne ograde nose donacijski natpis sâmog Branimira, ovdje s dvostrukom titulacijom *comes* i *dux Cruatoru(m)*, što je i najstariji epigrafički spomen hrvatskog etnika.³ Ovog puta riječ je o produktu tzv. Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira, istovremene prethodno navedenoj. Ova je radionica načinila i reljef s četvrtim po redu otkrivenim Branimirovim natpisom, iz Ždrapnja između Skradina i Bribira. Pronađen je tijekom arheoloških iskopavanja još 1911, ali je prvi put cjelovito objavljen tek 1958.⁴ Ulomci oltarne ograde s podužim natpisom možebitno potječu iz tamošnje crkve sv. Bartula. Natpis komemorira donaciju župana Pristine i njegove supruge, s formulom datacije po Branimiru knezu Slavenu (*Clavitnoru[m]*). Iz iste mikroregije potječe i peti natpis, pronađen u Otresu između Bribira i Ostrovice tijekom arheoloških iskopavanja koja su se provodila 1911–1912, 1977. i 1984. To je gotovo cjelovito sačuvan natpis dedikanta Cededraga (ili Zdedraga) u čast skupine sedam svetaca kojima je posvećena crkvena građevina, datiran vladavinom „gospodina Branimira kneza“. Njegovi su ulomci bili ugrađeni u zidu kasnije romaničke crkve te u obzide okolnih grobova. Prvo je čitanje objavljeno 1993.⁵ Reljefnu skulpturu uz koju natpis teče isklesala je Benediktinska klesarska radionica.

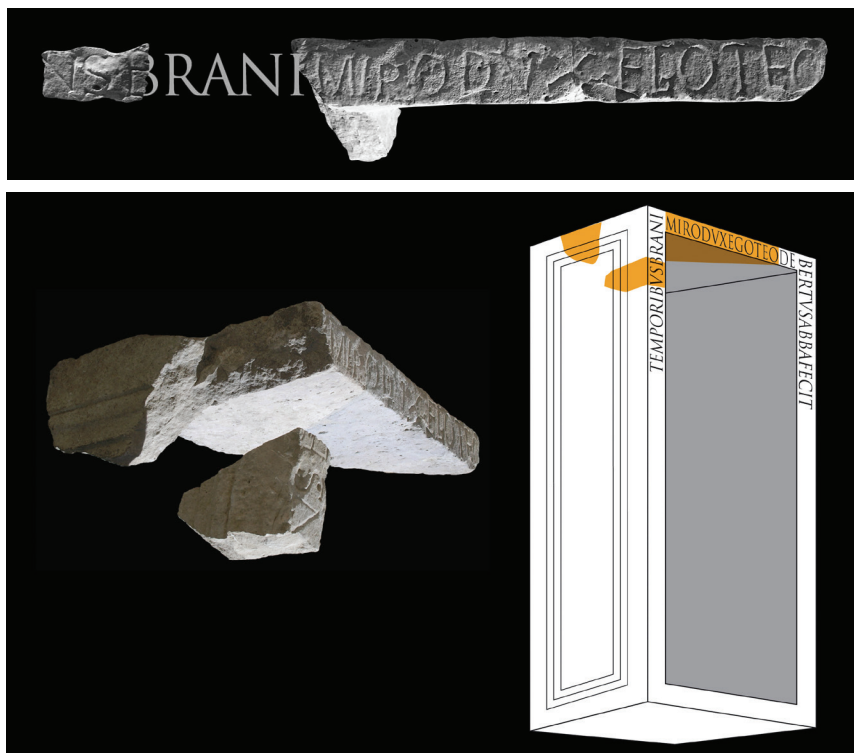
Do pronalaska daljnjih dvaju natpisa došlo je u relativno kratkom intervalu: šesti natpis pronađen je pri sustavnim arheološkim istraživanjima koja je u crkvi sv. Martina u Lepurima kod Benkovca od 1997. do 2004. vodio N. Jakšić sa suradnicima (Sl. 2). Ulomci su nađeni 2002, spolirani u jednom od grobova iz 14. ili 15. stoljeća u nekadašnjem narteksu. Pripadali su izvorno kasnoantičkom sarkofagu, koji je u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća dobio sekundarnu funkciju: umjesto konstrukcije portala od zasebnih kamenih elemenata (praga, nadvratnika i dvaju dovratnika), za tu je svrhu iskorišten vertikalno uspravljen sanduk sarkofaga kojemu je prethodno

2008: 22; MARASOVIĆ 2009: 203-204; JOSIPOVIĆ 2013: 440-442, kat. br. IX.6. Identifikacija radionice: JAKŠIĆ 2000: 209-212.

³ Kataloške objave: GUNJAČA i JELOVINA 1976: 96, kat. br. 11; MIHALJČIĆ i STEINDORFF 1982: 32-33, br. 47; DELONGA 1996: 165-169, kat. br. 129-133; ISTA 2000d; MATIJEVIĆ SOKOL I SOKOL 2005: 71; JAKŠIĆ I HILJE 2008: 118-119, kat. br. 032; LIENHARD 2008; MARASOVIĆ 2009: 262-264; JOSIPOVIĆ 2013: 612-619, kat. br. XIV.1, XIV.2; ISTI 2015: 137-143. Jedan od ulomaka pronađen je 1970-ih ili 1980-ih spoliran u Benkovcu. Dio drugog zabata pronađen je 1928. kao slučajnan nalaz. Daljnja dva ulomka arhitrava nađena su 1908–1909 (slučajnan nalaz) te 1985 (revizijska arheološka istraživanja). Identifikacija radionice: JAKŠIĆ 2015: 315-317.

⁴ Kataloške objave: DELONGA 1996: 252-254, kat. br. 228-231; ISTA 2000e; MATIJEVIĆ SOKOL I SOKOL 2005: 72; MARASOVIĆ 2009: 476-477; JOSIPOVIĆ 2013: 647-649, kat. br. XVII.2. Identifikacija radionice: JAKŠIĆ 2009: 29-30.

⁵ Kataloške objave: DELONGA 1996: 217-218, kat. br. 182; ISTA 2000c; MATIJEVIĆ SOKOL I SOKOL 2005: 73-74; MARASOVIĆ 2009: 461, 463; JOSIPOVIĆ 2013: 481-482, kat. br. X.9. Identifikacija radionice: JAKŠIĆ 2009: 20-28.

Sl. 2a-b. Lepuri kod Benkovca, crkva sv. Martina, okvir vrata s natpisom kneza Branimira, 879.-892. g. (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, prema: Nikola Jakšić).

uklonjeno dno, postaviši tako monolitnim okvirom vrata, uz čiji je rub – nekadašnju plohu nalijeganja poklopca – uklesan posvetni natpis. Ovaj spominje opata Teodberta kao naručitelja, čiji je čin datiran Branimirovim kneževanjem: *[temporib]us B[ran]imiro dux ego Teo[debertus abba fecit]*. Natpis je objavljen 2012.⁶ Sedmi i najkraći natpis pronađen je na Bribirskoj glavici (Varvarija, Bribir) 2015, tijekom istraživanja rotunde koja je prethodila crkvi sv. Joakima i Ane. Sastoji se od triju ulomaka s manjim lakunama, izvorno epigrafskom sarkofagu koji je sekundarno preinačen u okvir vrata te bio opskrbljen novim natpisom. Tekst pisan mješavinom kapitalnog i uncijalnog pisma posvetnog je karaktera, kojim osoba nesačuvanog imena datira svoju munificijenciju vladavinom kneza Branimira – *[tempo]rib(us) B[ran]imiro duce*. Cjelovito čitanje objavljeno je 2019.⁷

⁶ JAKŠIĆ 2012. Tekst je ponovljen u ISTI 2015: 337-346. Usp. također katalošku obradu u JOSIPOVIĆ 2013: 411-414, kat. br. VIII.85, ISTI 2017-2018: 146-151 i ISTI 2023: 106-108, kat. br. 102.

⁷ URODA 2019. Raniji natpis na susjednoj plohi, koji je pripadao sarkofagu u njegovoj primarnoj funkciji, još nije objavljen. Najveći ulomak pronađen je pri tekućim arheološkim istraživanjima, a dva manja koja ga dopunjuju revizijom zbirke bribirskog lapidarija te pripadaju ranijim istraživanjima.

Rezimirajući izloženo, može se konstatirati da su dosad poznati Branimirovi vladarski natpisi grupirani u dvjema mikroregijama: oko današnjeg Benkovca u središtu Ravnih kotara (Šopot, Lepuri) te oko Bribira, odnosno antičke Varvarije (Bribir, Otres, Ždrapanj); preostala dva natpisa prostorno odstupaju od navedenih skupina (Nin, Muć), ali se onaj ninski – kao i drugih pet – nalazi na trasi vrlo stare prometnice u srednjovjekovnim dokumentima poznate kao *Via magna*, ili nadomak nje.⁸ Od navedenih epigrafskih reljefa, tri je izradila Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira (Muć, Nin, Otres), a dva Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira (Šopot, Ždrapanj); dva natpisa ne mogu se pripisati produkciji nekog konkretnog ateljea (Bribir, Lepuri).

Svi su se ti natpisi u narednim razdobljima dopunjavali, komentirali, emendirali te, dakako, objavljivali u više navrata.⁹ Nijedan od sedam natpisa nije se sačuvao potpuno kompletan, što je otežavalo interpretiranje. Podaci koje njihovi tekstovi sadrže neprestano se proučavaju te kritički sagledavaju s različitih očišta. U početku im se, međutim, pristupalo uglavnom s pozitivističkih polazišta, znanstveno eksploatirajući jedino njihovu sadržajnu komponentu, a i to isključivo u svrhu faktografskog utvrđivanja kronologije i genealogije ranosrednjovjekovnih vladara. Heuristika im je, prema tome, bila siromašna i skućena. Tek su u drugoj polovini 20. stoljeća ti istraživački postupci prošireni,¹⁰ a natpisi su se počeli proučavati s lingvističkog, društvenog i kulturno-povijesnog aspekta, i to naročito kao vremenski oslonac za uspostavu cijeloga niza kiparsko-klesarskih radionica, rekonstruirajući tako bogati pejzaž umjetničkog stvaralaštva predromanike u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj i susjednim sklavinijama.

Osmi Branimirov natpis

Posljednja dva pronađena Branimirova natpisa razlikuju se od prethodnih po svojoj funkciji: dok je pet ranije otkrivenih redom pripadalo liturgijskim instalacijama crkava (arhitravima, zabatima), natpisi iz Lepura i Bribira bili su uklesani na arhitektonskoj plastici, točnije, na okvirima vrata. U obama slučajevima, uz to,

---

⁸ Šire: JOSIPOVIĆ (u tisku), s obilatom referencama na raniju literaturu (osobito radove N. Jakšića). BASIĆ 2015: 446 i BUDAK 2018: 194 općenito raspravljaju o Branimirovim natpisima, kojih je tada bilo poznato ukupno šest. DZINO 2010: 197-201 opširno analizira društvene determinante karolinškodobne epigrafike u Hrvatskoj Kneževini, s popisom tada poznatih natpisa (202). Usp. također DŽINO 2021: 187.

⁹ Očekivano, najveći su interes u literaturi pobudili natpisi iz Šopota i Muća. Prvi zato što nosi najraniji dosad zabilježeni spomen hrvatskog demonima na jednom kamenom spomeniku – i to unutar kneževske titule – a drugi zato što jedini među Branimirovim natpisima nosi preciznu dataciju *ad annum*.

¹⁰ Naročito u radovima Ž. Rapanića – usp. sintezno RAPANIĆ 1987; većina tih radova iz periodike sakupljena je u RAPANIĆ 2022: 295-363. Komentar: BASIĆ 2022: 24-26, 35-40.

posrijedi nisu bili okviri zamišljeni i načinjeni za tu priliku, već su za novu namjenu reutilizirani rimskodobni sarkofazi, kojima je odstranjeno dno te su u uspravljenom položaju poslužili kao prag, dovratnici i nadvratnik u prolazima između obrednih prostorija crkava kojima su pripadali. Natpisi su uklesani na plohamo na koje je nekoć nalijegao poklopac sarkofaga, a koje su u novoj funkciji postale prednjim licima portala. Uz tu neobičnost, lepurski i bribirski natpis ujedno odstupaju od svojih preteča po tome što ne sadrže likovnu komponentu – epigrafički sadržaj u potpunosti prekriva njihove plohe. Iz tog razloga potonja dva natpisa s Branimirovim imenom ne pružaju podataka o klesarskim radionicama koje su ih izradile (makar se može plauzibilno pretpostaviti da su ti pisani spomeni vladajućeg kneza bili istodobni s pojedinim drugim zahvatima uljepšavanja crkvenih interijera koje su izvele već definirane radionice).

Na koncu, predzadnji pronađen natpis, onaj iz Lepura, zasad je jedini koji potječe s lokaliteta čija je ranosrednjovjekovna skulptura u cijelosti kataloški obrađena i objavljena. Taj je cilj postignut unutar projekta sustavnog objavljivanja predromaničkih reljefa na nacionalnoj razini, izdavanjem serije *Korpus ranosrednjovjekovne skulpture* koju je prije šest godina pokrenuo Muzej hrvatskih arheoloških spomenika iz Splita, a u sklopu koje je do sada izašlo isto toliko svezaka (tri se odnose na dalmatinske, tri na istarske lokalitete).¹¹ Tako je kataloški obrađena i stručno valorizirana bogata građa od 124 jedinice iz crkve sv. Martina u Lepurima, od čega pretežna većina otpada na predromaničku skulpturu (manji dio odnosi se na ranokršćansku kamenu plastiku). Time se ovaj natpis – kao i svi ostali epigrafski i anepigrafski kameni spomenici iz Lepura – izdvaja jer za razliku od ostalih pojedinačnih nalaza vladarskih natpisa iz Nina, Šopota, Muća, Ždrapnja, Bribira i Otrisa, čiji kontekst nije do kraja proučen i/ili objavljen, u ovom slučaju raspoložemo sustavno obrađenim korpusom spomenika koji samim time pruža kompletne i sistematizirane rezultate. Stilski, radionički i kontekstualno ulomci iz Lepura koje razmatramo uvjerljivo su, dakle, pozicionirani i datirani.

Ulomak natpisa koji ovdje analiziramo pronađen je tijekom sustavnih arheoloških iskopavanja koja su se u crkvi sv. Martina u Lepurima provodila od 1997. do 2004. Istraživanja je u ime Konzervatorskog odjela u Zadru vodio N. Jakšić uz suradnju i financijsku potporu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika iz Splita, gdje su nalazi potom pohranjeni.

Ta složena ranokršćanska građevina iz 5. i 6. stoljeća znatno je preoblikovana u 9. stoljeću, kada je dobila i najmanje tri različita ansambla liturgijskih instala-

¹¹ O programskim ciljevima i konceptu projekta te teritorijalnim i drugim principima obuhvata građe v. predgovor inicijatora serije A. Miloševića u MUSTAČ 2017: 5. Sva relevantna ranija literatura o svim nalazima što potječu iz Lepura iscrpno je popisana pri njihovoj kataloškoj obradi (JOSIPOVIĆ 2023), tako da ćemo se ovdje na nju pozivati samo iznimno. Historijat istraživanja reljefa i metodologija obrade opisane su (na primjeru Lepura) u JOSIPOVIĆ 2023: 37-44.

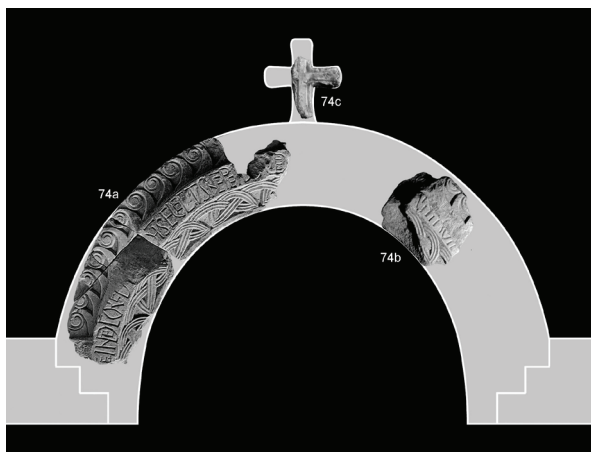
Sl. 3. Lepuri kod Benkovca, crkva sv. Martina, ulomak luka oltarne ograde s natpisom kneza Branimira, 879.-892. g. (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, foto: Zoran Alajbeg, prema: JOSIPOVIĆ 2023: 150, sl. 74b).

cija namijenjenih kako prezbiteriju tako i novooblikovanim bočnim kapelama.¹² Raspoznati su tako reljefi Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira (druga ili treća četvrtina 9. stoljeća) te dviju klesarskih radionica iz vremena kneza Branimira – Benediktinske i Dvorske, koje su u Lepurima radile usporedno ili u bliskoj sukcesiji (zadnja četvrtina 9. stoljeća).

Ulomak na kojem prepoznamo ime kneza Branimira (Sl. 3) pripada luku predromaničke oltarne ograde ove crkve, od kojega su sačuvana tri segmenta: veći dio lijeve strane luka (74a), malen dio desne strane luka (74b) te tjemeni križ (74c). Naš ulomak (74b)¹³ pronađen je u gore spomenutoj arheološkoj kampanji pod vodstvom N. Jakšića, kao i križ s vrha ograde, dok je lijevi segment luka kombinacija starijih slučajnih pronalazaka (prije 1927.) i nalaza iz Jakšićevih sustavnih iskopavanja; svi se, međutim, ulomci toga segmenta spajaju po frakturi. Unatoč površinskim oštećenjima, na ulomku 74b jasno se razabire trodijelna podjela ornamentalnog prostora: jednoredni natpis omeđen je gornjim i donjim pojasom približno jednakih dimenzija, s nizom kuka u prvom i pleternim perezmotivom u drugom. Kuke u gornjem pojasu položene su na lijevu stranu, što je

¹² Pregledno o tome: JOSIPOVIĆ 2023: 21-30 (osvrt na literaturu), 30-37 (opis faza gradnje). Raniji su pregledi: JAKŠIĆ 2008: 107-109; MARASOVIĆ 2009: 265-268; JAKŠIĆ 2012: 214-216; ISTI 2015: 338-340. Za arhitektonsko preoblikovanje crkve u 9. stoljeću v. naročito MILOŠEVIĆ I PEKOVIĆ 2009: 288; MILOŠEVIĆ 2011: 58-59.

¹³ JOSIPOVIĆ 2023: 88, kat. br. 74b. Dimenzije: 23 x 21 x 10,5 cm. Pohranjen je u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, Srednjovjekovna epigrafička zbirka, inv. br. 2635. Numeracija ulomaka preuzeta je iz katalogizacije. Prije njegova objavljivanja u *Korpusu ranosrednjovjekovne skulpture*, isti je autor ulomak objavio unutar svoje doktorske disertacije – JOSIPOVIĆ 2013: 386-388, kat. br. VIII.58d i T. XLVIII, 2 te *Lepuri IV*, 58. To su zasad jedina publiciranja ovog ulomka. Malena fotografija ulomka u rekonstrukciji luka oltarne ograde objavljena je i u JAKŠIĆ 2015: 200, sl. 21a.

Sl. 4. Rekonstrukcija luka oltarne ograde iz crkve sv. Martina u Lepurima (prema: JOSIPOVIĆ 2023: 89, sl. 42).

važna pojedinost za ustanovljavanje originalnog položaja ovog ulomka unutar oltarne ograde (Sl. 4).

Lijevi segment luka nosi dobro sačuvan i uglavnom čitak natpis, višekratno objavljivan: [... c]e in decore d[...][I]oh(anne)s electus ne(m)pe [...] cide (...).¹⁴ Protivno tome, skromno sačuvani desni ulomak luka pretrpio je naknadna oštećenja u likovnom, kao i u epigrafičkom polju, uslijed čega I. Josipović, koji ga je prvi objavio, posve ispravno zamjećuje da „ostatci niza uklesanih slova kojima su sačuvani donji dijelovi ne omogućuju iščitavanje toga dijela teksta“. U nastavku autor zapaža i ostatak izvorne krivulje u dnu ulomka, dok su mu sve ostale strane odlomljene. Neovisno o oštećenosti i nekompletnosti, nastavlja Josipović, taj detalj dovoljan je za pouzdanu rekonstrukciju izvornog izgleda oltarne ograde te mjesta našeg ulomka unutar nje: „Prednja strana luka bila je podijeljena u tri pojasa. Gornje polje ispunjao je niz krupnih kuka s kratkim i širokim nožicama bez profilacije, u središnjemu polju nalazio se natpis, a u donjoj je zoni tekao niz perca oblikovanih od prepleta troprute vrpce. Kuke na lijevome dijelu luka položene su na desnu stranu, a na desnoj polovici na lijevu, tako da su se oba niza kuka dodirivala na vrhu. Središnje polje ispunjao je posvetni natpis (...) Dio natpisa vidljiv je i na manjemu ulomku desne strane luka, ali je zbog kasnijega preklesavanja dijela njegove površine preostao samo njegov donji dio na kojemu je možda moguće iščitati tek poneko slovo pa se ne može prepoznati neka riječ ili dio rečenice. Niz perca iz donje zone luka na dnu je bio omeđen tankom neprofiliranom letvom koja je ujedno definirala i unutrašnji raspon luka. Na vrhu

¹⁴ Popis ranijih objava v. u JOSIPOVIĆ 2023: 90. Poneke nijanse u tim čitanjima u ovom su kontekstu zanemarive.

luka, točno na njegovoj sredini, nalazio se latinski križ koji je u gornju plohu luka uglavljen s pomoću klina, što potvrđuje ostatak vrha rupe u dnu haste“. Na koncu zaključuje: „U morfološkom i ikonografskom smislu ova cjelina luka oltarne ograde pripada grupi spomenika iz srednje i sjeverne Dalmacije (Nin, Kula Atlagić, Zadar, Otres, Muć, Stupovi-Biskupija kod Knina, Split) koju najbolje predstavljaju ulomci arhitravā s imenom kneza Branimira iz Muća Gornjega i Otresa. Ta grupa reljefa prepoznata je u literaturi kao proizvod *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*, pa je time ujedno i datirana u doba njegove vladavine, dakle u posljednju četvrtinu 9. stoljeća“.¹⁵

Svim ovim posve prihvatljivim zaključcima možemo dodati da se – prema našem mišljenju – tekst manjega, desnog segmenta luka ipak dade dokučiti. Oštećenja naizgled jesu ozbiljna – većina gornje polovine natpisa koso je odlomljena – ali svejedno ne priječe restituciju teksta, makar parcijalnu. Budući da je, kako je već rečeno, nad gornjim pojasom natpisa naknadno izvršena manumisija u obliku kosog, pravolinijskog loma, vidljivima su ostale samo donje polovine ili donje trećine slova. Nasreću, neka od slova bila su izvedena u umanjenu obliku pa su čak i u danim okolnostima sačuvana čitava (npr. dva slova I), dočim su druga po svojoj naravi zrcalno simetrična (npr. završno O), jamčeći pouzdanu restituciju.

Iz cjelovito sačuvanih drugih elemenata iste trabeacije vidi se da je konveksno natpisno polje na ovoj oltarnoj ogradi sezalo sve do donjeg ruba kuka gornjega dekorativnog pojasa, tako da nije teško proračunati koliko natpisne površine nedostaje na sačuvanom ulomku. Natpisno je polje na njima visine 6 – 6,5 cm, dok visina najvećih slova iznosi 4,8 – 5 cm.¹⁶ Sudeći po tome, a vodeći računa o prostornim mogućnostima natpisa, na početku polja manjka približno njegova gornja trećina, što se prema njegovu završetku uvećava na čak dvije trećine, uzimajući u obzir kosinu loma. Uklesani tekst, dakako, nije zauzimao čitavu raspoloživu površinu natpisnog polja, već je između krajnjih poteza natpisa i ruba plohe ostavljena uobičajena praznina. Na temelju sačuvanog natpisa na ostatku oltarne ograde, može se zaključiti da su se slova pridržavala horizontalne linije, neovisno o mješavini različitih grafijskih tipova. Plauzibilno je, prema tome, pretpostaviti da su nesačuvani potezi na ovom ulomku iznosili, ovisno o slovu, najviše 3 cm.

Sačuvana hasta prvoga oštećenog slova mogla je pripadati slovima A, K ili R. Slovo K ne dolazi u obzir iz razloga o kojima će biti više riječi dalje u tekstu; slova A i R ostaju validnim rješenjima (a, kako će se kasnije vidjeti, ustvari je riječ o obama). Na samom početku kamene površine nazire se horizontalna spojnica slova A. Ostatku prvog slova slijede tri slova koja stoje u ligaturi jer dijele po jedan potez s narednim, odnosno prethodnim slovom. Pod tim prvim dvama grafemima uklesana

¹⁵ Svi citati potječu iz JOSIPOVIĆ 2023: 88, 89.

¹⁶ DELONGA 1996: 198, kat. br. 167; JOSIPOVIĆ 2013: 386-389, kat. br. VIII.58, VIII.59, VIII.60.

su cjelovito sačuvana slova I kao *litterae insertae*. Oba su potpisana samoglasnika, kao što je uvriježeno u epigrafici, morala biti subordinirana grafemima koji ih uokviruju, što znači da su im ova, veća slova prethodila u tekstualnom slijedu (grafički bi se taj skup moglo predstaviti kao „X“ + I + „Y“ + I, pri čemu su „X“ i „Y“ zasad još neidentificirani grafemi). O kojim se slovima moglo raditi? Prvo je lako raspoznatljivo: dvije okomite haste postavljene u različitim ravninama, s dijagonalnom linijom koja ih spaja od gornjeg lijevog prema donjem desnom kutu, prateći razliku u ravninama, očito je slovo N, ovdje deformirano kako bi se epigrafičkim sredstvima postigao likovni efekt. Sljedeći sporni grafem treba tražiti među slovima koja se sastoje od dviju uspravnih hasta sa simetričnom spojnicom (asimetričnu, dijagonalnu spojnicu može se eliminirati jer bi u tom slučaju njezin trag bio sačuvan u donjem desnom kutu, kako je u prethodnom slovu N); drugim riječima, jedina su takva slova na raspolaganju M i H. Ranije spomenuti skup možemo, dakle, razriješiti kao slogove NIMI (ili alternativno: NIHI).

Idućem grafemu sačuvane su dvije haste: lijeva uspravna (što kao ligatura istodobno pripada desnoj hasti prethodnog M ili H) i desna zaobljena, čiji se spoj s lijevom više ne vidi. S obzirom na navedeno, najizglednije je slovo R. S načelne točke gledišta, u tom krnjem slovu moglo bi se prepoznati dva druga: A (uz pretpostavku da je lijevi potez bio okomit, a desni dijagonalan, naglašene obline) ili K (uz pretpostavku da sačuvana zaobljena kosina pripada njegovu donjem potezu). Ni jednu ni drugu opciju nije moguće usvojiti, i to iz dvaju razloga: jer je takav samoglasnički skup (I + A + O) sasvim malo vjerojatan,¹⁷ dočim alternativu sa slovom K također valja odbaciti iz jednostavnog razloga što to slovo – uz jednu jedinu iznimku – dosad nije zabilježeno na latinskim epigrafičkim spomenicima ranosrednjovjekovne Hrvatske, na kojima se glas [k] redovito bilježio grafemom C.¹⁸ Preostaje, prema tome, kao jedinu soluciju prihvatiti da nepotpuno sačuvani grafem na tom mjestu predstavlja likvidu R. Da je to doista tako, ukazuje jedan drugi sačuvani ulomak iz crkve sv. Martina u Lepurima (Sl. 5). Naime, istoj je oltarnoj ogradi, a samim time i istoj klesarskoj produkciji pripadao ulomak arhitrava sa sačuvanim tekstom [...] *cr* [...] *asernere pla[cet]* ili *pla[cuit]*, gdje je triput uklesano slovo R zaobljena dijagonalnog poteza.¹⁹ Iako znatno oštećen,

¹⁷ Osim toga, slovo A na drugim epigrafičkim primjerima iz crkve sv. Martina u Lepurima – prilično brojnim – nikada nije tako oblikovano – usp. JOSIPOVIĆ 2023: 86-88, 90-94, 104-105 (kat. br. 73, 75, 77, 79, 82, 98). Svi citirani primjeri pripadaju istoj fazi opremanja crkve, tj. *Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira*.

¹⁸ Vidi *Index paleographicus* u DELONGA 1996: 393-416. Iznimku predstavlja ulomak arhitrava oltarne ograde iz samih Lepura, produkt *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira* (JOSIPOVIĆ 2023: 82-83, kat. br. 65), gdje grafem K ima tu istu fonemsku vrijednost. Kako je, međutim, ovdje riječ o osobnom imenu, i to germanske provenijencije, primjer nije reprezentativan.

¹⁹ Vidi JOSIPOVIĆ 2023: 39, 90, kat. br. 75. To je prva objava ulomka.

Sl. 5. Lepuri kod Benkovca, crkva sv. Martina, ulomak arhitrava oltarne ograde (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, foto: Zoran Alajbeg, prema: JOSIPOVIĆ 2023: 151, sl. 75).

ovaj epigrafski tekst jasan je pokazatelj da u nastavku istog posvetnog natpisa možemo i smijemo prepoznati isto slovo upravo takve tipologije. Te tri analogije uklanjaju, drugim riječima, sve zapreke ortografskom i tipskom određenju šestoga grafema na našem ulomku.

Na koncu, posljednje, sedmo slovo bez teškoća se može identificirati kao O, u vretenastom obliku, čija je čitava donja polovina sačuvana. Taj samoglasnik u takvoj grafiji također je izveden drugdje na epigrafskim ulomcima iz Lepura, na primjer na prvom dijelu luka iste oltarne ograde (u imenici *decore* i imenu *Iohannes*).

Ukupno, dakle, restituirani tekst izgleda ovako: R/A + N + I + M/H + I + R + O. Dopusća kombinacije kao što su [...]rni*miro*, zatim [...]rni*hiro*, pa [...]ani*hiro*, najposlije [...]ani*miro*. Već pri površnome promatranju nameće se zaključak da je posrijedi slavenski antroponim, i to ime *Branimir*, čijim je najpoznatijim nositeljem bio hrvatski knez, čija je vladavina trajala od svibnja 879. do oko 892 (*Branimir*, *Branimiro*, *Branimero*, *Brenamir*, *Brannimero*).

Budući da ovaj ulomak luka oltarne ograde pokazuje likovno-morfološke karakteristike tzv. Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira, čitav ansambl liturgijske instalacije treba datirati u posljednju četvrtinu 9. stoljeća pa se u tom kontekstu u imenu [B]rani*miro* može bez teškoća prepoznati istoimeni hrvatski vladar. Uz to, prepoznavanje Branimirova imena baš u Sv. Martinu u Lepurima podupire i činjenica da je upravo njegovom vladavinom datiran gore spomenuti gradbeni natpis opata Teodeberta iz iste crkve, uklesan na improviziranom portalu koji je vjerojatno dekorirao prolaz između glavnog broda i južne kapele sklopa.

Natpis s „portala“ crkve u Lepurima dijeli tekstualne značajke s također već spomenutim dužim natpisom iz Sv. Mihovila u Ninu – ne samo na razini sadrža-

Sl. 6. Muć Gornji, crkva sv. Petra, arhitrav oltarne ograde s natpisom kneza Branimira, 888. g., detalj (Arheološki muzej u Zagrebu, foto: Igor Krajcar).

ja (jer spominje iste ličnosti: Branimir, Teudebert) već i na razini diskurzivnog oblikovanja (upotrijebljena je ista formula, s istim vulgarnolatinskim jezičnim specifičnostima poput adnominalnog dativa *Branimiro*) – pri čemu je ta i takva intertekstualnost zacijelo posljedica sastavljanja po nalogu i pod nadzorom istih osoba, odnosno opata Teodeberta, čije ime ukazuje na franačko ili langobardsko podrijetlo.²⁰ Daljnje epigrafske potvrde Teodebertove uloge u preoblikovanju sklopa u Lepurima (npr. dio imena opata-graditelja karakterističnoga sufiksa *-ertus* na segmentu arhitrava oltarne ograde ili spomen „nedostojnog opata“ na ulomku menze oltara²¹) uvelike pomažu u kontekstualizaciji, no ovdje ih ostavljamo po strani jer ne utječu izravno na interpretaciju našeg natpisa.

Mišljenja smo, dakle, da u natpisu [...] *ranimiro* s desnog segmenta luka oltarne ograde iz Lepura valja vidjeti antroponim *Branimiro* (dopunjujući ga početnim slovom B).

Preostala dva grafema na desnom kraju lepurskog ulomka teže su dokučiva jer je upravo na tome mjestu kamena površina najviše oštećena (naziru se slova IL ili IC). Njihovo čitanje, međutim, ni na koji način ne utječe na identifikaciju Branimirova imena jer je izvjesno da su ova dva slova pripadala narednoj riječi u tekstu natpisa, kako god ona glasila. Čitav, naime, natpis lepurske oltarne ograde nema interpunkcijskih znakova ili drugih oznaka za rastavljanje riječi, već epigrafski tekst teče *in continuo*.

Ovo čitanje koje predlažemo – koliko god utemeljeno na stvarnim ostacima uklesanog teksta – ostalo bi tek na razini više ili manje uvjerljive spekulacije (ili čak autosugestije) da, nasreću, ne raspolažemo jednim drugim izvorom gdje je kneževo

²⁰ Usp. JAKŠIĆ 2012: 218-219; ISTI 2015: 343-346. Jakšićeva stajališta rezimira JOSIPOVIĆ 2017-2018: 146-150.

²¹ Oba natpisa objavljena su najrecentnije u JOSIPOVIĆ 2023: 98-99, 104-105, kat. br. 90, 98.

Sl. 7. Usporedba detalja s imenom kneza Branimira na arhitravu oltarne ograde iz Muća Gornjeg (dolje) i luka oltarne ograde iz Lepura (gore).

ime oblikovano na potpuno jednak način (Sl. 6). Riječ je o u historiografiji dobro poznatom arhitravu oltarne ograde iz crkve sv. Petra u Muću Gornjem – danas pohranjenu u Arheološkom muzeju u Zagrebu – čiji epigrafski tekst sadrži ostatak posvetnog natpisa sa složenim datacijskim sustavom što ga precizno pozicionira u 888. Prva uklesana riječ na početnoj plohi toga arhitrava upravo je Branimirovo ime: *[temporibus dom(i)ni ducis/principis, comitis ?/] Branimiri annor(um) Chr(ist)i sacra de Virg(ine) carne(m) ut su(m)p(sit) s[acrum] DCCCLXXX et VIII VIq(ue) indic(tione) – „U vrijeme gospodara kneza (vladara ?) Branimira, 888. godine od kada je Krist uzeo sveto tijelo od svete djevice i šeste indikcije“.*²²

Jednostavnom usporedbom natpisâ iz Muća i Lepura već je na prvi pogled razvidno da je ovaj leksem, *Branimir*, na obama spomenicima klesan na identičan način. Istovjetnost je više nego upadljiva, ne samo u slijedu teksta nego i u epigrafsko-paleografskoj maniri kojom je izveden. Slova N, M i R stoje u ligaturi na obama natpisima koristeći se zajedničkim okomitim hastama (*litterae contiguae*). Istovremeno, na obama su natpisima unutar njih upisana slova I (*litterae insertae*), triput na natpisu iz Muća te dvaput na natpisu iz Lepura. Na koncu, ligatura R + A u prvom slogu mućkog natpisa omogućuje nam da jednoznačno identificiramo prvi grafem lepurskog natpisa: ta su dva slova i ondje povezana kao *litterae columnatae*, otklanjajući gore spomenute dileme. Drugačije rečeno, na obama lokalitetima nije samo zabilježeno isto ime, već je napisano i na isti način, na dijelu crkvenog namještaja koji kleše ista klesarska radionica.

Ta se posvemašnja sličnost može jednostavno grafički ilustrirati primijenimo li – provjere radi – isti tip oštećenja kakvo je zatečeno u Lepurima na natpis iz Muća, točnije, na prvu njegovu riječ, odnosno na Branimirovo ime (Sl. 7). Dijagonalno

²² Transkripcija i prijevod prema DELONGA 2000a: 287.

Sl. 8. Prijedlog restitucije Branimirova natpisa iz Lepura (crtež: Yannis Nakas).

otklesivanje gornjeg dijela natpisnog polja, primijenjeno na taj način, urodit će virtualnim „ulomkom“ mučkog natpisa do posljednjeg detalja identičnim onomu iz Lepura. Prividne razlike među natpisima mogu se bez teškoća eliminirati: završno slovo O u Lepurima nasuprot slovu I u Muću naprosto je posljedica različitih deklinacijskih likova (*Branimiri* < *Branimiro*), variranih i drugdje.²³ Što se različito izvedenog slova R tiče – u Lepurima trbušasto zaobljene kose haste, u Muću pod oštrim kutom, naglašenog serifa – već je gore upozoreno na analogije u Lepurima gdje je na istoj oltarnoj ogradi klesar izveo isto slovo upravo takvih značajki (isto vrijedi i za vretenasto slovo O). Dodatno, klesar se u Lepurima koristio i drugim tipom slova R, analognim mućkom primjerku.²⁴ U svemu ostalom grafija je Branimirova imena na mućkom i lepurskom natpisu podudarna, i to do te mjere da se uklesano kneževo ime u Lepurima doima poput kopije onoga iz Muća, prenoseći sve njegove epigrafičke, paleografske i likovne kvalitete (Sl. 8 i 9).

U svemu, dakle, lepurski natpis izgleda kao vjerna reprodukcija onog mućkog. To se logički nadovezuje na dvije već naglašene činjenice: prvo, da je kompleks u

²³ O tim varijacijama v. RAPANIĆ 1981: 185, 186, 188, 189, pri čemu se oblik *Branimiro* može tumačiti kao vulgarnolatinski nominativ ili kao klasičnolatinski ablativ apsolutni. Uz dvostruku titulaturu na natpisima iz Nina (*domno, dux*) i Šopota (*comes, dux*) rečene varijacije motivirale su autora da razdvoji njihove nositelje u dvije ličnosti, od kojih bi samo jedna bio Branimir. KATIČIĆ 1998: 353, JAKŠIĆ 2012: 220 i JOSIPOVIĆ 2015: 136-137, 139 otklanjaju Rapanićeve pretpostavke o dvjema ličnostima na šopotskom natpisu. Za tumačenje kneževe dvostruke titulature v. BASIĆ 2015: 444-446; uz to, BASIĆ 2017-2018: 176-177 ukazuje na nizu rano-srednjovjekovnih primjera da imenica *domno* može imati vrijednost nominativa. Rapanićev rad iz 1981. pretisnut je u RAPANIĆ 2022: 307-319, gdje usp. i komentar: BASIĆ 2022: 37-40 s opširnim osvrtom na čitav problem.

²⁴ Takvo slovo R s nogom što zatvara šiljat kut uklesano je na natpisu koji teče o boku oltarne menze crkve sv. Martina, ovdje u sklopu pridjeva *in(m)eritus* – v. JOSIPOVIĆ 2023: 104-105, kat. br. 98. Grafijski stil ovog natpisa naveo je autora na ispravan zaključak: „može se jasno raspoznati njegova sličnost s poznatim natpisom s arhitrava iz Muća Gornjeg (...) ali i s natpisom koji teče po trabeaciji oltarne ograde iz samih Lepura koja je pripisana istoj radioničkoj produkciji, *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira*“, atribuirajući stoga lepursku oltarnu menzu zahvatu iz posljednje četvrtine 9. stoljeća. Vrijedi dodati da primjena obaju tipova slova R u Lepurima ide u prilog prijedlozima koje ovdje zastupamo, osnažujući s još jednog aspekta identifikaciju antroponima s oltarne ograde s knezom Branimirom.

Sl. 9. Branimirovi natpisi iz Lepura (lijevo) i Muća Gornjeg (desno, detalj, crtež prema: LJUBIĆ 1874).

Lepurima doživio temeljito preoblikovanje upravo za Branimirove vladavine – što je epigrafički dokumentirano – te, drugo, da su na obama lokalitetima te zahvate izveli majstori iste, Benediktinske klesarske radionice.

Dosljedna upotreba ligatura, abrevijatura i suspenzija daje pismu mučkog natpisa upečatljiv likovni efekt, pružajući podjednaku afirmaciju grafičkoj, kao i ornamentalnoj komponenti. Izrazitu mu srodnost pokazuje paleografija drugog natpisa iz približno istog vremena te bezuvjetno iste radioničke pripadnosti.²⁵ Time se otvara mogućnost pretpostavci da klesari iste radionice na obama lokalitetima nisu izveli jedino reljefnu dekoraciju već i sâm natpis; no to pitanje, ovdje tek načeto, ostavljamo za drugu priliku.

Oštećenost epigrafičkog teksta priječi, nažalost, utvrditi kakve je formulacije kneževo ime ovdje bilo dio. S obzirom na njegov smještaj unutar razvedenoga natpisa na trabeaciji oltarne ograde, moglo se raditi o verbalnoj datacijskoj formuli (tzv. unutarnjoj dataciji, kojom je поближе nepoznati donator vremenski orijentirao svoj čin darivanja vladavinom aktualnog kneza), ali i o posvetnom tekstu čijim je subjektom bio sâm Branimir; u potonjem bi slučaju taj vladar bio donator obnove i opremanja crkve ili, u najmanju ruku, oltarne ograde.²⁶ Tu bi dilemu mogao razriješiti jedino eventualni budući nalaz natpisnih ulomaka u Lepurima.

²⁵ Uz opće sličnosti, u tom bismo smislu upozorili na ligature T + R (u imenu *Petri* na natpisu iz Muća, odnosno riječi *genetrix* na natpisu iz Lepura), ligaturu N + D sa slovom E umetnutim unutar potonjeg (u glagolu *intende* na natpisu iz Muća, odnosno sintagmi *in decore* na natpisu iz Lepura) te naročito na podjednako oblikovan dočetak genitiva množine, kraćen kosom crticom koja presijeca dijagonalnu hastu slova R (u riječi *annor(um)* na natpisu iz Muća, odnosno naslovu [*Croat*]or(um) *dux* na natpisu iz Lepura). Također vrijedi skrenuti pozornost na navlastit oblik ligature koja prethodi ovoj suspenziji: slova O i R su na obama lokalitetima međusobno povezana na neobičan način. Za citirane lepurske ulomke usp. JOSIPOVIĆ 2023: 88-90, 94, 105-106, kat. br. 74a, 82, 101. Za one mučke v. bilj. 1.

²⁶ Načelno je sasvim moguće da grafijski lik *Branimiro* ovdje stoji u službi nominativa (v. bilj. 23), ali za takav zaključak zasad nedostaju neprijeporne potvrde.

Neovisno o tome protumačimo li Branimira na ovom natpisu kao dedikanta ili jednostavno kao vladajućeg kneza, njegov spomen na lepurskom ulomku pruža sada već višestruku potvrdu te punu afirmaciju atribuiranju istovrsnih reljefa iz Muća, Otrisa i Nina tzv. Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira: ovaj, ukupno osmi Branimirov natpis, četvrti je po redu uklesan na kamenoj plastici tog vrsnog klesarskog ateljea.

Zaključci

Lepuri kod Benkovca predstavljaju zasad jedini lokalitet ranosrednjovjekovne Hrvatske koji je iznjedrio dva vladarska natpisa. Jedan je uklesan na arhitektonskoj plastici (okviru portala), drugi na liturgijskim instalacijama (luku oltarne ograde).

Potonji natpis, kao i niz drugih liturgijskih instalacija iz iste faze lepurske crkve, uvjerljivo je u radovima N. Jakšića i I. Josipovića pripisan tzv. Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira. S likovno-morfološke točke gledišta, sasvim se uklapa u stil i radionički opus kojemu pripada čitava oltarna ograda. Trabeacije oltarnih ograda iz Muća Gornjeg i Uzdolja, odnosno Nina i Otrisa predstavljaju kronološki oslonac za datiranje Benediktinske klesarske radionice jer nose imena dvojice sukcesivnih hrvatskih vladara, kneževa Branimira (Muć, Nin, Otres) i Muncimira (Uzdolje); uz to, dvije su trabeacije apsolutno datirane (Muć u 888, Uzdolje u 895).²⁷ Time ovi reljefom ukrašeni epigrafski arhitravi definiraju dosad najpreciznije datiranu radioničku produkciju ranosrednjovjekovne Hrvatske, jedinu koju je moguće omeđiti apsolutnim vremenskim odrednicama te pridružiti vladavinama *dvojice* kneževa.

Takva, točna datacija lepurskih ulomaka sada je posve logično i očekivano nadopunjena prepoznavanjem spomena vladarske ličnosti na dijelu natpisa sačuvanom na fragmentu luka oltarne ograde, neovisno o tome je li kneževo ime stajalo u funkciji datacijske formule ili kao antroponim samog dedikanta. Tim se podatkom još preciznije učvršćuje datiranje djelovanja navedene klesarske radionice na ovom lokalitetu, kronološki omeđeno upravo Branimirovom vladavinom (879–prije 892). Budući da je, naime, produkcija Benediktinske klesarske radionice zahvatila i vrijeme narednog vladara, Muncimira (prije 892–poslije 895), njezina je aktivnost na onim mjestima gdje nisu sačuvani epigrafički kronološki oslonci (ime vladara i drugih ličnosti, godina i sl.) morala biti šire datirana u posljednju četvrtinu 9. stoljeća. Branimirovo ime, doduše, jest zastupljeno u Lepurima na ranije pronađenom natpisu, ali je taj nelikovan, ne dopuštajući izričito vezivanje uz neku od definiranih klesarskih produkcija. Zbog toga je načelno ostala otvorenom

²⁷ Usp. sintezno JAKŠIĆ 2015: 347-376, JOSIPOVIĆ 2013: 183 i ISTI 2023: 41-42. Šire o *Benediktinskoj klesarskoj radionici*: JAKŠIĆ 2015: 347-376; JOSIPOVIĆ 2013: 169-174 (historijat istraživanja), 174-191 (stilske značajke); BASIĆ 2021: 260-263.

moгуćnost da je Benediktinska klesarska radionica u Lepurima mogla raditi ne samo za vrijeme Branimirove vladavine nego i nešto prije ili kasnije.. Razrješenje, pak, teksta na ulomku koji se ovdje obrađuje čitanjem imena kneza Branimira – bilo da je komemoriran kao donator ili kao vladajući monarh – omogućuje nam da tu dataciju suzimo i svedemo na njene stvarne okvire.

Drugom epigrafskom potvrdom Branimirova imena iz Lepura, korpus natpisa navedenoga kneza povećan je na osam primjeraka. Ukupno, pak, lepurski nalaz predstavlja trinaesti po redu kneževski natpis ranosrednjovjekovne Hrvatske.

Bibliografija

- BASIĆ, Ivan. 2015. Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku. U *Povijest Hrvata*, sv. I: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, 427-462. Zagreb: Matica hrvatska.
- BASIĆ, Ivan. 2017–2018. Natpis nadbiskupa Ursa kao izvor za crkvenu povijest ranosrednjovjekovnog Zadra (I. dio). *Starohrvatska prosvjeta* III/44-45: 153-179.
- BASIĆ, Ivan. 2021. The liturgical commemoration of All Saints on an early medieval inscription from Dalmatia. U *L'arredo liturgico fra Oriente e Occidente (V-XV secolo). Frammenti, opere e contesti*, ur. Fabio Coden, 252-269. Milano: Silvana Editoriale.
- BASIĆ, Ivan. 2022. Medievistika Željka Rapanića. U *RAPANIĆ 2022*: 5-49.
- BUDAK, Neven. 2018. *Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku*, sv. 1: *Hrvatska povijest od 550. do 1100.* Zagreb: Leykam international.
- DELONGA, Vedrana. 1996. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- DELONGA, Vedrana. 2000a. Kat. IV.181. Muć Gornji, crkva Sv. Petra, dijelovi trabeacije oltarne ograde. U MILOŠEVIĆ 2000a: 286-287.
- DELONGA, Vedrana. 2000b. Kat. IV.186. Nin, crkva Sv. Mihovila, arhitravi oltarne ograde. U MILOŠEVIĆ 2000a: 292-294.
- DELONGA, Vedrana. 2000c. Kat. IV.210. Otres, Lukačuša, trabeacija oltarne ograde. U MILOŠEVIĆ 2000a: 317-318.
- DELONGA, Vedrana. 2000d. Kat. IV.248-249. Šopot kod Benkovca, Crkvina, dijelovi trabeacije oltarne ograde, ulomak zabata i arhitrava oltarne ograde. U MILOŠEVIĆ 2000a: 347-348.
- DELONGA, Vedrana. 2000e. Kat. IV.259. Ždrapanj kraj Skradina, crkva Sv. Bartula, dijelovi trabeacije oltarne ograde. U MILOŠEVIĆ 2000a: 355-356.
- DELONGA, Vedrana. 2001. Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima. U Vedrana DELONGA, Nikola JAKŠIĆ, Miljenko JURKOVIĆ, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, 54-87. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- DZINO, Danijel. 2010. *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden-Boston: Brill.

- DŽINO, Danijel. 2021. *From Justinian to Branimir: The Making of the Middle Ages in Dalmatia*. London – New York: Routledge.
- GUNJAČA, Stjepan, Dušan JELOVINA. 1976. *Starohrvatska baština*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- JAKŠIĆ, Nikola. 2000. Klesarstvo u službi evangelizacije. U MILOŠEVIĆ 2000b: 192-213.
- JAKŠIĆ, Nikola. 2008. Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale. *Hortus Artium Medievalium* 14: 103-112.
- JAKŠIĆ, Nikola. 2009. *Varvarina praeromanica*. U *Studia Varvarina*, I, ur. Bruna Kuntić-Makvić, 11-41. Zagreb – Motovun: Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek.
- JAKŠIĆ, Nikola. 2012. Novi natpis s imenom kneza Branimira. U *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, ur. Miljenko Jurković, Ante Milošević, 213-221. Zagreb – Motovun – Split: Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek.
- JAKŠIĆ, Nikola. 2015. *Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- JAKŠIĆ, Nikola, Emil HILJE. 2008. *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I*, Zadar: Zadarska nadbiskupija.
- JOSIPOVIĆ, Ivan. 2013. *Predromanički reljefi na teritoriju sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*. Sveučilište u Zagrebu. Doktorska disertacija.
- JOSIPOVIĆ, Ivan. 2015. Nova zapažanja o trabeaciji oltarne ograde iz Šopota kod Benkovca. *Starohrvatska prosvjeta* III/42: 133-143.
- JOSIPOVIĆ, Ivan. 2017–2018. Tri nova posvetna natpisa s imenima hrvatskih vladara iz karolinškog perioda. *Starohrvatska prosvjeta* III/44-45: 137-151.
- JOSIPOVIĆ, Ivan. 2023. *Lepuri kod Benkovca. Korpus ranosrednjovjekovne skulpture 6*. Split – Zadar: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Sveučilište u Zadru.
- JOSIPOVIĆ, Ivan (u tisku). Što je ostalo od *Kolijevke*? – prilog teorijskim raspravama i kontekstualizaciji ranosrednjovjekovne umjetnosti na istočnoj obali Jadrana. U *Ljubo Karaman pedeset godina poslije. Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Splitu 23-24. rujna 2021. godine*, ur. Radoslav Tomić, Ivan Basić, Darka Bilić. Split: Književni krug.
- KATIČIĆ, Radoslav. 1998. *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- LIENHARD, Thomas. 2008. Cat. no. VI.11. The frieze of Branimir (Croatia). U *Rome and the Barbarians. The Birth of a New World*, ur. Jean-Jacques Aillagon, 580. Milano: Skira.
- LJUBIĆ, Šime. 1874. Pisan spomenik iz doba hrvatskoga vojvode Branimira. *Rad JAZU* 26: 93-102.
- MARASOVIĆ, Tomislav. 2009. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*. Split – Zagreb: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Književni krug.

- MARASOVIĆ, Tomislav. 2011. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split – Zagreb: Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana, Vladimir SOKOL. 2005. *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*. Zagreb: Hrvatski studiji.
- MIHALJČIĆ, Rade, Ludwig STEINDORFF. 1982. *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft 2: Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- MILOŠEVIĆ, Ante. 2011. *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Dubrovnik – Split: Omega engineering, Centar Studia Mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu.
- MILOŠEVIĆ, Ante. 2020. *Gornja Cetina. Kijevo, Cetina, Vrlika, Koljane, Otišić, Vučipolje, Potravlje, Hrvace. Korpus ranosrednjovjekovne skulpture 4*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- MILOŠEVIĆ, Ante (ur.). 2000a. *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- MILOŠEVIĆ, Ante (ur.). 2000b. *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- MILOŠEVIĆ, Ante, Željko PEKOVIĆ. 2009. *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini*. Dubrovnik–Split: Omega engineering, Centar Studia Mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu.
- MUSTAČ, Sunčica. 2017. *Crkva sv. Mihovila u Banjolama kraj Peroja. Korpus ranosrednjovjekovne skulpture 1*. Split – Pula: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arheološki muzej Istre.
- RAPANIĆ, Željko. 1981. Bilješka uz četiri Branimirova natpisa. *Starohrvatska prosvjeta* III/11: 179-190.
- RAPANIĆ, Željko. 1987. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos.
- RAPANIĆ, Željko. 2022. *Studije o ranom srednjovjekovlju*. Prir. Ivan Basić. Split: Književni krug.
- URODA, Nikolina. 2019. Kat. 4.2. Ulomci sarkofaga/okvira vrata. U *Varvaria / Breberium / Bribir. Razotkrivanje slojeva*, ur. Matea Brstilo Rešetar, Kristian Gotić, 127. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej.

Epigraphic Confirmation of Duke Branimir's Name in Lepuri near Benkovac

This paper shows that a fragment belonging to the inscribed arch of the pre-Romanesque altar screen in the Church of St. Martin in Lepuri near Benkovac mentions the name of Croatian Duke Branimir (879-892). Although the text is somewhat incomplete, the duke's name is graphically reproduced in a manner consistent with the entirely preserved inscription mentioning the same duke from Gornji Muć, dated to the year 888. It had been previously established that both reliefs were crafted by the so-called *Benedictine stonecarving workshop from the period of Duke Branimir*, which reinforces the proposed reading presented herein. The dedicatory inscription of Abbot Theodebert from the same church in Lepuri, dated to Branimir's reign, was published about a decade ago. Reading the name of the duke on another inscription from Lepuri further narrows the chronological framework for the creation of one of the ensembles of liturgical furnishings in that church, while also opening the possibility that the same stonecarving workshop not only made the reliefs but also the inscriptions at both sites. This is the eighth epigraphic attestation of Duke Branimir.

Keywords: Croatia, Dalmatia, Early Middle Ages, pre-Romanesque, Duke Branimir, Lepuri, Muć Gornji, epigraphy

Ključne riječi: Hrvatska, Dalmacija, rani srednji vijek, predromanika, knez Branimir, Lepuri, Muć Gornji, epigrafija

Ivan Basić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Poljička cesta 35
21000 Split
ibasic@ffst.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

55

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2023.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 55, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Marijan Premović (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina d.d.

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*